

KISWAHILI
DARASA LA NANE
INSHA

INSHA ZA METHALI

Hutahiniwa kwa namna tatu

Mwanzo, mada na tamati au kijalizio

Iwapo ni mada,jadili au fafanua ikiwa una uwezo

Iwapo ni tamati, jalizia kwa maneno uliyopewa

Iwapo ni mwanzo, endeleza kisa moja kwa moja

Simulia kisa kinachooana na maudhui

METHALI ZA WEMA, USAIDIZI WA RAFIKI NA UDUGU

Akufaaye kwa dhiki ndiye rafiki

Heri jirani wa karibu kuliko ndugu wa mbali

Kwendako mema hurudi mema

Wema hauozi

Jaza ya ihsani ni ihsani

Kumpoa mwenzio sio kutupa

Wawili si mmoja

Damu ni mzito kuliko maji

Damu ni damu si kitarasa

Zimwi likujualo halikuli likakwisha

MSAMIATI NA MAPAMBO

Saidiana kama

Maiti na jeneza

Kiko na digali

Sahani na kawa

Kinu na mchi

Alinitilia upendo/alinipiga jeki

Hali mbaya ya mtu

Mchafu kama kilihafu/fungo/kisafu

Dovuo mdomoni/mashavuni

Ngecha menoni/matongo machoni

Hali ya umaskini/unyonge/ugonjwa

Si lolote si chochote

Masikini hohehahe

Si wa koleo si wa mani

Kwake hakufuki moshi

Si hayati si mamati/si hai si mahututi

Hawana be wala te

Nikawa gofun la mtu/kifefe/fremu ya mtu

Anachungulia kaburi

Miundo ya maumbo

Ilikuwa dhahiri shahiri kuwa angeenda jongomeo

Nilipiga moyo konde nikampiga jeki Kwa hali na mali

Alinitilia upendo kwani akufaaye Kwa dhiki ndiye rafiki

Nilikumbuka alivyonipakatana kuniasa

Nilikuwa sina be wala te baada ya wazazi kwenda jongomeo

Matumaini yangu yalifufuka pindi nilipokutana na _____

Machozi yalimlengalenga na kumbubujika kama maji mferejini

Kupokea methali

Waambao waliamba _____

Wahenga hawakutupa ulimi wa kulazia walipoanga _____

Chambilecho wahenga

Wahenga hawakutoa ngebe walipokuli _____

Yakini, wema _____

Tamati

Ndipo iliponiwia bayana kuwa _____

Ndipo walipofutika mtimani kwangu ukweli wa methali _____

Sitalifuta tukio hilo katika kumbukumbu zangu

Tanbihi-mwalimu ana uhuru wa kuongeza mengine

INSHA YA MJADALA

mjadala ni mazungumzo baina ya watu kuhusu mada au hoja kuu

upande mmoja hupinga huku mwingine ukiunga mkono

kuna sehemu nne kuu

-) mada
-) utangulizi
-) mwili
-) tamati-kutoa kauli na ushauri

kuna namna tatu za kuandika insha hii

kuunga na kupinga katika aya moja

kuunga mada mkono na baadaye kuipinga

kuipinga mada na baadaye kuiunga mkono

usiandike chini ya hoja sita

toa msimamo wako kwa mwandishi

TEKNOLOJIA

Ni maarifa ya kisayansi

yaliyowekwa katika matumizi ya vifaa, vyombo, mitambo na zana mbalimbali

Teknolojia inaweza kutumika kwa njia ainati

Mawasiliano

Utafiti wa kisayansi

Usafi na afya ya mwili

Usafiri

Kilimo na ufugaji

Michezo na mashindano

Elimu

Biashara

Kutalii anga za juu

Mawasiliano

Vyombo vya mawasiliano kama tarakilishi, magazeti, simu

Hutupasha habari

Hutuepusha na maafa

Kuelimisha na kutumbuiza

Kiingiacho mjini si haramu

Kipya kinyemi kingawa kidonda

Utafiti

Wataalamu wamevumbua/wamegundua dawa za dwele

Mashine/mitambona vyombo vya kurahisisha kazi

Mitambo ya kuchunguza hali ya anga

Dawa za kuzuia mimba

Ukiona vyaelea vimeundwa

Elimu

Vyombo na vifaa vingi hutumiwa shuleni

Mitambo na vifaa vya utafiti

Matumizi ya mitandao

Kanda za video

Elimu ni bahari

Elimu haitekeki

Usalama

Zana za vita hutumiwa hutulinda dhidi ya maadui

Donge nono hupatikana baada ya kuuza vifaa

Nyua za umeme na ving'ora

Tahadhari kabla ya hatari

Kilimo na ufugaji

Pembejeo-mbegu, mbolea, dawa

Mashine za kulimia, kunyunyuzia maji

Mashine za kukama ng'ombe

Ukiona vyaelea vimeundwa

Tembe na tembe huwa mkate

Usafiri

Vyombo vya usafiri vya majini, angani na nchi kavu

Huenda kwa kasi ya umeme

Huokoa wakati

Ngoja ngoja huumiza matumbo

Madhara ya teknolojia

Huwafanya watu kuwa wazembe

Chanzo cha mmomonyoko wa maadili

Hufundisha ulevi, ulanguzi wa dawa za kulevya

Hulemaza akili na fikira

Huchangia kutupilia mbali kwa tamaduni na desturi

Tamati

Ningependa kuwajuza kuwa _____

Ningeomba sote tupinge kwa jino na ukucha _____

Tusiwe kama chachandu kwa kujipalia makaa kwa _____

INSHA YA MASIMULIZI

MICHEZO

Michezo ni jumla ya shughuli za kujifurahisha, kujichangamsha, kujiburudisha au kupoteza wakati

Kuna michezo ainati kama vile

- ❖ Kandanda
- ❖ Mpira wa vikapu
- ❖ Voliboli
- ❖ Naga
- ❖ Magongo
- ❖ Riadha
- ❖ Sarakasi/viroja

Riadha

Ni jumla ya michezo ya viungo vya mwili kama kukimbia, kuruka

Kuna mbio za masafa

Mafupi-mita 100, 200, 400

Kadiri-mita 800, 1500, 3000

Marefu-5000, 10,000, na mbio za nyika

Kuruka viunzi na maji

Kutupa tufe/kijisahani

Kubururana kwa kamba

Msamiati

- ❖ Tufe
- ❖ Mzingo
- ❖ Nusu mzingo
- ❖ Vijiti
- ❖ Safu za kukimbilia
- ❖ Wapasua hewa

Kandanda/kambumbu/soka /gozi/mpira wa miguu

Hushirikisha timu mbili

Mavazi ya wachezaji-jezi, kaptura, soksi

Viata vya wachezaji-ndaruga, njumu

Uwanja wa michezo unaitwa uga/uchanja

Golikipa-mlinda lango/ mdakaji/mnyakati

Wachezaji wa ngome-walinzi/defense

Wachezaji wa kiungo

Kipindi cha lala salama/cha pili

Kadi ya manjano/nyekundu

Mshindi/mshinde

Mcuano/kinyang' anyiro/kindumbwendumbwe

Mapambo na maumbo

Uwanja/uga/uchanjaa ulijaa/ulifurika

Jiwe lisingeanguka ardhini

Shangwe, vifijo, vigelegele na nderemo vilihinikiza hewani

Ngome yao ilikuwa dhabiti mithili ya ukuta uliojengwa kwa zege

Wapasua hewa walihema

Na kutweta

Mithili ya mbwa aliyenusurika kumezwa na chatu

Kikorombwe cha mwishokilipopulizwa _____

Alipiga zinga kimo

Cha mbuzi hadi _____

Nilimvisha kanzu/kupiga tobwe

Mpira ulianza kwa kasi ya umeme

Mpira uludanadana wavuni

Methali

Hayawi hayawi huwa

Hauchi hauchi unakucha

Kutangulia si kufika

Subira huvuta heri

Mada

KINYANG' ANYIRO CHA KUKATA NA SHOKA

MECHI YA KUSISIMUA

KIPUTA CHA KIPEKEE

MECHI YA KUKUMBUKWA

KUMBUKUMBU

Kumbukumbu ni taarifa au rekodi zilizoandikwa na kuhifadhiwa

Anayeandika ni katibu au karani

Kiongozi wa mkutano huwa mwenyekiti au naibu wa mwenyekiti

Kumbukumbu ni maoni ya wote; hivyo basi katibu hafai kutoa hisia zake mwenyewe

Sehemu muhimu za kumbukumbu ni

- ❖ Mada/kichwa
- ❖ Mahudhurio
- ❖ Ajenda za mikutano
- ❖ Thibitisho

Mada/kichwa

Huwa na jina rasmi linalotambulisha shirika, kundi, kampuni

Huwa na tarehe, mahali na wakati(saa)

Kichwa kindikwe kwa herufi kubwa na kupigiwa mstari

Mfano

**KUMBUKUMBU ZA MKUTANO WA CHAMA CHA MAZINGIRA WA TAREHE 2 MEI
2010 KATIKA UKUMBI WA HOTELI YA MAJIMBO SAA MBILI ASUBUHI**

Mahudhurio

Huonyesha majina ya waliohudhuria, waliokosa kuhudhuria na waliotuma udhuru(sababu) ya kutohudhuria

Huonyesha walioalikwa

Majina ya wanajopo/wanakamati/wanachama yafuate vyeo

Baadhi ya vyeo ni kama vile

Mwenyekiti au naibu mwenye kiti

Karani au naibu/katibu

Katibu mwandamizi/mratibu

Mhazini-anayetunza mali ya shirika au kampuni

Ajenda

Hizi ni hoja muhimu zinazojadiliwa k.v kufunguliwa kwa mkutano

Kusomwa kwa kumbukumbu za mkutano uliotangulia

Hoja nyinginezo zitategemea nia ya mkutano au shirika

Kufungwa kwa mkutano-taja anayeomba na wakati

Mapambo

Mkutano ulifahamishwa kwamba _____

Ripoti ilitolewa kuwa _____

Mwenyekiti aliwaarifu/aliwajuza kuwa _____

Mkutano uliamua kwamba _____

Walipatana kwamba _____

Kikao kilielezwa kuwa _____

Thibitisho

Sehemu hii huwa na sahihi na tarehe

Baada ya kumbukumbu kusomwa na kuthibitishwa katika mkutano unaofuata mwenyekiti na katibu hutia sahihi

Umbo la kumbukumbu

Mada:herufi kubwa

Waliohudhuria

_____
_____
_____

Waliotuma udhuru

_____
_____
_____

Wasiotuma udhuru

_____
_____

Waalikwa

_____
_____

Ajenda

_____
_____
_____

KUMB CCM1 1/02: _____

KUMB CCM 2 1/02: _____

THIBITISHA

Mwenyekiti _____(sahihi)

Tarehe _____

Katibu _____(sahihi)

Tarehe _____

INSHA YA MAZUNGUMZO

Mazungumzo ni maongezi mahojiano au malumbano baina ya mtu na mwingine au kundi moja na jingine

Mazungumzo haya yanaweza kuwa

Poroja/soga/domo-ni mazungumzo ya kupitisha wakati

Kutafuta ujumbe maalum-hufanyika kwa njia yab mahojiano

Kumdadisi au kumwelekeza mtu-baina ya mtu aliye na tajriba na Yule anayetaka msaada

Kila mmoja hupewa nafasi ya kuzungumza

Mhusika mmoja asichukue nafasi kubwa

Tumia alama za uakifishaji ainati

Sharti pawe na halin ya kuchachawiza

Vitendo viweze kuandikwa katika alama za mabano

Fani za lugha zitumuke ili kuleta uhondo katika mazungumzo

Lazima pawe na maagano au maelewano

Tangaza msimamo iwapo ni mahojiano

Hatua

Mada/kichwa

Huandikwa kwa herufi kubwa na kupigiwa ,mstari

Mfano

MAZUNGUMZO BAINA YA DAKTARI NA MGONJWA

Maudhui-hili ni lengo au kusudi la mazungumzo

Msamiati utategemea lengo la mazungumzo

Vitendo na ishara-haya yataandikwa katika mabano mfano: (akiketi, akilia, wakibisha, akicheka)

Alama za uakifishaji

Koloni(:)huandikwa baada ya jina au cheo cha mtu

Alama za dukuduku (-----)kwamba mazungumzo yanaendelea

Paradesi au mabano ( )

Kubana maneno ambayo hayatasemwa

Alama ya hisi (!) hutumiwa pamoja na viingizi kuonyesha hisia

Mfano: yarabi maskini!

INSHA YA MAELEZO AU WASIFU

Hii ni insha inayotoa maelezokuhusu jambo, mahali au kitu Fulani

Insha hii hueleza, huarifu, huburudisha au hutahadharisha

Mwandishi asiandike chini ya hoja sita

Tumia viunganishi unapounganisha mawazo katika aya au unapoaanza aya nyingine

Tiririsha mawazo ili pawena mtiririko na mshikamano

Katika tamati toa ushauri kwa makundi mbalimbali

Mwandishi anweza kutoa msimamo wake kuhusu hoja Fulani

FAIDA ZA ELIMU

Elimu ni taaluma au mfuo wa mafunzo yanayofundishwa katika jamii zetu

Elimu inazo faida anuwai

Elimu huondoa ujinga akilini

Mja hupata maarifa, ujuzi na hekima

Mwanafunzi hutambua mambo tofauti

Humakinika katika mambo ayafanyayo

Elimu ni bahari na pia habari

Aliyeelimika huweza kuishi na wengine

Mtu hujiheshimu na kuheshimu wengine

Husaidia kudumisha amani, umoja na upendo baina ya watu

Kichango kuchangizana

Umoja ni nguvu utengano ni udhaifu

Ni daraja la kutuvusha katika umaskini

Waja hutia bidii za mchwa ili kufaulu maishani

Humwezesha mtu kuhitimu katika taaluma Fulani

Uhawinde hutokomea kama umande nyasini wakati wa jua la asubuhi

Hurahisisha mawasiliano

Baina ya mtu mmoja na mwingine au baina ya mataifa

Hujifunza mengi kwani kuishi kwingi kuona mengi

Aliyesoma hutalii nchi nyingi

Kuhifadhi siri

Elimu humwezesha mja kusoma uumbe kutoka katika barua au arafa akiwa pekee

Huchangia kuwepo kwa maendeleo

Serikali hujenga shule,vyuo na miundo msingi mingineyo ya elimu

Taasisi mbalimbali huboresha mitaala ya ufundishaji

Hufanikisha utafiti, utumiaji wa teknolojia mpya na mitambo mbalimbali

Elimu ni irithi

Elimu ni mali ambayo haiteki

Ni almasi inayostahili kuchibwa na mtoto yeyote mwandilifu

Zamani watu waliridhi mashamba na mifugo

Elimu ni silaha na nguzo muhimu na madhubuti

Methali

Elimu ni bahari

Elimu ni taa, gizani huzagaa

Elimu ni ali ambayo adui hawezi kuiteka

Elimu maisha si vitabu

Viunganishi na mapambo

Isitoshe, elimu ni ,ali ambayo adui hawezi _____

Zaidi ya hayo, humwezesha mja kuhitimu_____

Hata hivyo, kuna wale wanaoitumia_____

Aidha, limu hurahisisha mawasilia_____

Nahau

Tujifunge masombo/nira/kibwebwe ili _____

Tujikaze kisabuni _____

Tusiwe pweza wa kujipalia makaa kwa kutoelimika _____

Tujifunge masombo mithili ya _____ duduvule atoboaye gogo/mchwa ajengaye kichuguu

Tamati

Ningependa kukunja jamvi kwa _____

Ninapofikia tamati

Jua linapoaga mikalatusi

Ninatia kitone nikitoa lulu kuwa

INSHA YA MASIMULIZI

MIKASA

Mikasa ni matukio au mambo ya kutisha yanayotokea kwa ghafal pasi ya kutarajiwa

Matukio haya yanaweza kuleta maafa, masaibu na majonzi

Mikasa hii inaweza kuwa ya moto, milipuko ya bomu, zilizala, mafuriko, ajali barabarani, mlipuko wa volkano na maporomoko ya ardhi

Yanayopaswa kuzingatiwa kwa masimulizi ni

Wakati wa mkasa

Mahali pa tukio

Jinsi tukio lilivyotokea

Kushiriki kwa msimulizi

Shughuli za uokozi

Msamiati na mapambo

Kelele-mayowe, kamsa, usiahi

Mlipuko-mfyatuko, mwatuko, mshindo, ngurumo

Vilio-shake, kusunana, kikweukweu, kwikwikwi, mayowr

Mochari-makafani, ufuoni,

Ving'ora vya ambulensi na makarandinga

Vifusi na majivu katika majengo

Manusura na majeruhi

Huduma ya dharura

Vukuto la moto

Helikopta za kijeshi na shirika la msalaba mwekundu

Mabehewa(mabogi) yalitapakaa

Gari liliyumba yumba/lilipiga danadana

Taharuki na hekaheka

Kuuputa moto kwa matagaa

Cheche za moto zilitanda kama fataki

Paparazi walizuka/walitokea ghafla bin vu kama mizuka

Upepo ulivuma kwa ghamidha na ghadhabu

Waja walipiga mbizi ili kujinusuru

Gari liligeuzwa likawa ganda tu

Ngeu ilitapakaa na kuzagaa kote

Mizigon ilfyatuka na kuwalenga wapiti njia

Ving'ora vilihinikiza/vilitanda/vilishamiri kote

Mavundevunde ya moshi yalitanda kote

Joto lilisambaa na kuzagaa

Vilikuwa vilio si vilio, majonzi si majonzi, zogo si zogo

Methali

Chelewa chelewa utampata mwana si wako

Akufaaye kwa dhiki ndiye rafiki

Ngoja ngoja huumiza matumbo

Mbiu ya mgambo ikilia kuna jambo

Umoja ni nguvu utengano ni udhaifu

Juhudi si pato

Vihisishi vya majuto na mshangao

La haula la kwata !

Yarabi maskini!

Ole wangu!

Masaalale!

Lo!

Uasidizi

Walitupiga jeki

Niliwatilia upendo

Niliwapa mkono

Tulisaidiana kama kiko na digali

Maiti na jeneza

Kinu na mchi

Tamati

Hakika, hakuna msiba usiokuwa na mwenziwe

Daima dawamu sitalisahautukio hilo

Matukio hayo hayatafutika kutoka tafakulini mwangu

Ninapokumbuka kisa hicho, machozi hunitiririka njia mbilimbili

LUGHA

SURA YA KWANZA

Ufahamu:ndoto ya alinacha mufti uk 145

Kuchambua picha kitabuni

Kuongoza kusoma ufahamu kwa ufasaha

Kuorodhesha fani mbalimbali za lugha pamoja na matumizi yake

Kuorodhesha misamiati na matumizi yake

Tathmini 1-10 uk 147-148

Sarufi:vihisishi

Kuelezea maana ya vihisishi

Hutumiwa kuonyesha hisi au hisia ya msemaji kidhihirisha

- ❖ Furaha
- ❖ Mshangao
- ❖ Mshtuko
- ❖ Hasira
- ❖ Uchungu
- ❖ Maumivu
- ❖ Uchovu
- ❖ Huruma
- ❖ Dharau
- ❖ Wito
- ❖ Laana

Kutunga sentensi akitumia vihisishi alivyopatiwa

Tathmini mufti uk 148-150, kkd uk 18-19

Kusikiliza na kuongea:tasfida

Tamko linalomaanisha tabia njema, uadilifu, adabu na namna ya kujichukua kwa heshima

Mifano ya tasfida ni

maamkizi

Sabalkheri ____alkheri

Shikamoo __ marahaba

Cheichei ____hewaa

Maneno ya adabu

- ❖ Saidia
- ❖ Mjamzito
- ❖ Jifungua
- ❖ Nensi
- ❖ Mheshimiwa
- ❖ Binti
- ❖ Bwamkubwa

Kuandika: insha

Kurejelea insha za huzuni

Kuwaongoza kutafuta maudhui mbalimbali

Tathmini-mseto wa maudhui

- ❖ Mikasa
- ❖ Mafuriko
- ❖ Ajali
- ❖ Moto

Msamiati: mawasiliano

Kufafanua maana ya mawasiliano, raslimali na malighafi

Kutaja mifano ya raslimali

- ❖ Misitu
- ❖ Milima

- ❖ Wanyamapori
- ❖ Madini

Kuangazia kuhusu umuhimu wa misitu

Hifadhi ya wanyama pori

Kuvutia watalii

Vyanzo vya mito

Kinamasi

Chemichemi

Jangwa

SURA YA PILI

Ufahamu:tuende na wakati

Kuchambua michoro vitabuni

Kuwaongoza kusoma taarifa kwa ufasaha kutambua na kueleza fani mbalimbali za lugha na manenomagumu

Tamrini mufti uk156-159

Sarufi:viunganishi

Neno linalotumiwa kuunganisha neno na neno, sentensi na sentensi, wazo na wazo

Kutoa mifanotofauti ya viunganishi

Kasoro-lakini, bali

Kusalia kitu kimoja-ila, isipokuwa

Kinyume na matarajio-ingawa, ijapo, ilhali

Kulinganisha kuonyesha tofauti

Kuongezea-aidha, mbali na, licha ya

Kuwaongoza kutunga sentensi

Tamrini mufti uk161, KKD uk 25

Kusikiliza na kuongea:kukosoa sentensi

Kuwaongoza wanafunzi kuzisoma na kuzikosoa sentensi

Kuhakiki sentensi zao

Tathmini mufti uk 161

Kuandika:kukanusha

Ni kukataa

Kufunza ukanusho wa ;

Wakati tegemezi

Timilifu

Ki-ya masharti

Kunditenzi

Nafsi

o-rejeshi na –amba

tathmini mufti uk 162

msamiati:viumbe vya kike na kiume

kinyume ni kuonyesha upande wa pili wa jambo

kujadili jedwali la kike na kiume

-) mama - baba
-) ajuza – shaibu
-) shangazi – ami/amu
-) mbarika – beberu
-) mkemwenza – mwanyumba
-) wifii – mwamu
-) mtwana – kijakazi

tathmini mufti uk 163 , KKD uk 135

SURA YA TATU

ufahamu:mbuyu

kuwaongoza kuchambua picha vitabuni

kufafanua matumizi ya maneno magumu

kueleza fani nyingine husika

kuwaongoza kusoma ufahamu kwa ufasaha

tamrini mufti uk 167-168

sarufi:vielezi vya mkazo

takriri au shadda ni maneno yanayotumiwa kutilia mkazo au kusesitiza jambo

mifano ya takriri

-) salama salimini
-) bure bilashi
-) raha na buraha
-) kufa kupona
-) liwalo liwe
-) haambiliki hasemezeki
-) fanya juu chini
-) si wa uji si wa maji
-) daima dawamu
-) buheri wa afya
-) hakubali hakatai
-) hawashi hazimi

kutunga sentensi wakitumia takriri

tathmini mufti uk 169

kusikiliza na kuongea:kutunga sentensi

vitae ni maneno yanayotatanisha

mifano

-) yakini – yamkini
-) shuku – chuku
-) fahali – fahari

-)] daawa – dawa
-)] zabuni – sabuni
-)] bali – mbali
-)] kizazi- kisasi
-)] fuka – vuka
-)] futa – vuta

kutunga sentensi wakitumia vitate

tathmini mufti uk 169, KKD uk 146

kuandika insha:furaha

kuwaongoza kutaja aina za insha za furaha

-)] sherehe
-)] harusi
-)] mahafali
-)] matokeo ya mtihani

kueleza fani mbalimbaliza guraha

kuwapa insha waandike

msamiati:nomino makundi

kueleza maana ya nomino makundi

kurejelea ngeli za nomino makundi

-)] korija ya miaka/mablanketi
-)] safu ya milima
-)] msitu wa miti
-)] shehena ya mizigo
-)] biwi la simanzi
-)] fundu la maji
-)] tonge la ugali
-)] kikosi cha polisi
-)] kikoa cha waimbaji
-)] kilinge wachawi
-)] kipeto – barua
-)] robota – ngozi
-)] wingu la nzige
-)] kichala-matunda

tathmini mufti uk 172

SURA YA NNE

ufahamu:roho mkononi

kuchambua michoro vitabuni

kusoma taarifa kwa sauti na kwa ufasaha

kueleza maneno magumu na fani nyinginezo pamoja na matumizi

kueleza shabaha ya ufahamu

tathmini mufti uk 176-177

Sarufi: ngeli pamoja nakirejeshi amba

amba ni kitenzi kisaidizi kinachorejelea mtendwa au mtendaji kwa kutambulisha ama kueleza zaidi ya jambo fukani

kirejeshi –o hutumika badala ya AMBA

o-rejeshi na AMBA havitumiki pamoja

mfano

kuku ambaye alitaga ni mkubwa

Nomino	Ngeli	Amba-	o-rejeshi
Kuku	A – WA KI- VI LI – YA U- I I – ZI U – ZI I – I U – U U – YA YA – YA KU PA KU MU	Ambaye – ambao Ambacho – ambavyo Ambalo – ambayo Ambao – ambayo Ambayo – ambazo Ambao – ambazo Ambayo – ambayo Ambao – ambao Ambao – ambayo Ambayo – ambayo Ambako Ambapo Ambako ambamo	Ye – o Cho – vyo Lo – yo O – yo Yo – zo O – zo Yo – yo O – o O – yo Yo – yo Ko Po Ko mo

tathmini mufti uk 179 KKD 151

Kusikiliza na kuongea: michezo mbalimbali

Kueleza madhumuni ya michezo na manufaa mbalimbali

-) Kujenga mwili
-) Kuimarisha misuri
-) Kudhibiti afya
-) Kuburudisha roho , macho na akili

Kutaja michezo ya watoto

-) Gungwi
-) Bao
-) Gola
-) Kibe/kibemasa
-) Jungwe
-) Bembea
-) Kibunzi
-) Mieraka
-) Msabaka
-) Kandanda
-) Sabaranji
-) Kwata
-) Natiki
-) Riadha sarakasi

Tathmini mufti uk 180-181

Kuandika: insha

Kufunza kuhusu barua ya kirafiki

Kueleza sharia za barua ya kirafiki

Anwani moja ya mwandishi

Tarehe

Mtajo

Hitimisho

Msamiati: visawe

Maneno yenye maana sawa

Mifano

Mvulana, barobaro

Ghadhabu, hasira

Daawa, kesi

Nikaha, harusi

Gombo, ukurasa, sahifa

Nderemo , shangwe

Ukongo, ndwele, maradhi

Tamrini mufti uk 183

SURA YA TANO

Ufahamu: mikasa

Kuchambua picha vitabuni

Kusoma taarifa kwa sauti

Kuchambua maneno magumu na fani nyinginezo

Kueleza dhamira ya taarifa

Tathmini mufti uk 186

Sarufi:usemi halisi na taarifa

Usemi halisi ni manenoyalivyotarajiwa na msemaji mwenyewe

Usemi taarifa ni ripoti au maelezo yakitolewa na mtu mwengine kutoka kwa msemaji halisi

Kueleza jinsi ya kubadilisha usemi

Usemi halisi   usemi taarifa

leosiku hiyo

Janasiku iliyopita/tangulia

Keshosiku ijayo

Viashiria hapa   hapo au pale

Vimilikishi vya karibuake

Mbali kidogo-ako

Nafsi ya kwanza –ninafsi ya tatu

Wakati ta, ki nge

Tathmini mufti uk 188

Kusikiliza na kuongea:kirejeshi –amba

Kirejeshi –o cha awali na kirejesho o- cha tamati

Kufafanua jinsi ya kuambisha o rejeshi tamati na awali

o-rejeshi awalihutokea kabla ya mzizi wa kitenzi –o- rejeshi tamati hutokea mwishoni mwa sentensi

Kitenzi	o-rejeshi awali	o- rejeshi tamati
Kimbia	Anayekimbia	Akimbiaye
Kula	Anayekula	Alaye
Kuwa	Anayekuwa	Awaye
Kua	Anayekua	akuwaye

Msamiati: matunda na mimea

Kujadili kuhusu matunda na mimea

Tunda mimea

Fenesi	mfenesi
Balungi	mbalungi
Chungwa	mchungwa
Ukwaju	mkwaju
Tofaa	mtofaa
Mgomba	ndizi
Mpunga	mchele

Tamrini mufti uk 195, KKD uk 113

Kusoma: hisa na bati

Kuchambua michoro kitabuni

Kusoma taarifa kwa ufasaha

Kueleza maana ya maneno magumu

Tathmini mufti uk 215-217

Sarufi: matumizi ya –ndi

Kiainishi –ndi ni kishirikishi cha kukubali kwa msisitizo

Huambatanishwa na viwakilishi nafsi au virejeshi ili kutilia mkazo

Hutumia o-rejeshi kwenye vitenzi

Nafsi

Ndi+ mimi _____ndimi

Ndi+ wewe_____ndiwe

Ndi + yeye _____ndiye

Ndi+si_____ndisi

Ndi+ nyinyi_____ndinyi

Ndi + wao_____ndio

o- rejeshi

ndi + ye_____ndiye

ndi + o_____ndio

tathmini mufti uk 218-219

Kusikiliza na kuongea:mafumbo

fumbo huchemsha bongo

pia huburudisha

kueleza jinsi ya kuwasilisha fumbo

tathmini mufti uk 219-220

kuandika:sentensi za kinyume

unyume ni upande wa pili wa jambo

kutunga sentensi kuonyesha kinyume

kueleza maana ya misemo

kueleza maana ya misemo inayoanza na –tia

Mufti uk 220

Msamiati: vitawe

Vitawe ni maneno yenye maana zaidi ya moja

Kutoa mifano mufti uk 220

SURA YA SITA

Ufahamu: kuishi ni kuisha

Kuchambua picha vitabuni

Kusoma taarifa kwa ufasaha

Kueleza maana ya matumizi ya manenomagumu

Kutungia maneno magumu sentensi

Mufti uk 224-226

Sarufi: matumizi ya –si

ni kiainishi cha kutilia mkazo

HuambatanishwaNa viwakilishi nafsi au virejeshi ili kuleta msisitizo wa kukanusha

Nafsi

Si + mimi_____simi

Si + wewe_____siwe

Si + yeye_____siye

Si + sisi _____sisie

Si + wao_____sio

o- Rejeshi

A –WA   si + yeye _____ siye   si-o _____ sio

KI – VI   si + cho _____ sicho   si+ vyo _____ sivyo

Kuchambua jedwali

Mufti uk 228

Kusikiliza na kuongea:taarifa

Kusoma kwa taarifa kwa ufasaha

Kuchambua picha vitabuni

Kueleza dhamira ya taarifa ile

Kueleza na kuzichambua fani Fulani

Kuandika: misemo

Kueleza maana ya misemo namatumizi

Kutunga sentensi ukitumia misemo

Mifano

/ Kuvunja ungo	/ Kufa na kupona
/ Kujifunga kibwebwe	/ Piga mbizi
/ Piga alinacha	/ Pamba moto
/ Enda nguu	/ Kufa moyo
/ End na elelengoma	/ Tia fitina
/ Pata afueni	/ Pata jiko
/ Enda shoti	/ Hana budi
/ Tia makali	/ Mkono birika
/ Pasua mbarika	/ Fua dafu
/ Kufa ganzi	

Nomino makundi (msamiati)/nomino jamii

Kutolea mifano

- / Thurea au kilimia nyota
- / Kichala-matunda
- / Bunda- noti
- / Kigaro – askari

-) Jopo – waandishi
-) Bumba- nyuki, majani, chai
-) Genge – wezi, wafanyakazi
-) Halmashauri – shule
-) Biwi – taka, simanzi
-) Asumini-maua
-) Tano-chokaa
-) Mshumbi-wali

Tathmini mufti uk 231

SURA YA SABA

Ufahamu: mhanga

Kusoma taarifa ipasavyo

Kuchambua picha kitabuni

Kueleza maana na matumizi ya maneno magumu

Kutunga sentensi kwa kutumia maneno magumu

Mufti uk 234-235

Sarufi: matumizi ‘na’

Kiunganishi NA huambatanishwa na kiwakilishi nafsi kuonyesha PIA NA PAMOJA NA

Hutumiwa pamoja na 0-rejeshi

Nafsi

Ngeli

Na + o- rejeshi

A – WA

na+ye—naye_____nao

KI –VIna + cho—nacho_____navyo

LI –YA

na + lo—nalo_____nayo

U – Ina + o—nao_____nayo

U – ZI

na + o—nao_____nazo

I – I

na+ yo—nayo_____nayo

U – U	na + o—nao_____nao
U – YA	na+o—nao_____nayo
YA – YA	na +yo—nayo_____nayo
I – ZI	na + yo—nayo_____nazo
KU	na+ko—nako_____nako
PAKUMU	na+po na+ko na+mo

Tathmini mufti 237-238

Kusikiliza na kuongea: misemo na nahau

Nahau ni fungu la maneno ambayo yakipangwa huleta maana isiyoonekana wazi mpaka ifafanuliwe

Mifano

-)] Mkono mrefu
-)] Pata jiko
-)] Kuna kichwa
-)] Chanda na pete
-)] Chezea shere
-)] Tia kiwi
-)] Kumpa mkono
-)] Jimbi la kwanza
-)] Mkono wa tahania
-)] Kuwa mafuu
-)] Ponda wa fisi

Tathmini uk 238-239

Msamiati: akisami

Ni sehemu ya kitu

Mifano

-)] 1/2 - nusu
-)] 1/3 –thuluthi
-)] ¼ -robo
-)] 1/5 –humusi

- ﺝ 1/6 – sudusi
- ﺝ 1/7 – subui
- ﺝ 1/8 – thumni
- ﺝ 1/9 – tusui
- ﺝ 1/10 – ushuri

Tathmini mufti uk 239

SURA YA NANE

Ufahamu: barua ya kazamoyo

Kueleza vigezo vya barua ya kirafiki

Kusoma taarifa kwa sauti

Kubaini msamiati kwa sauti vilivyo

Kueleza fani nyinginezo zinazotumika katika barua ya kirafiki

Mufti uk 243-245

Sarufi:A-unganifu

Kijineno kinachotokana na kuambatanisha A na herufi tofauti kwa kutegemea ngeli

Jedwali

Ngeli	A-unganifu
A – WA	wa - wa
KI – VI	cha - vya
LI – YA	la - ya
U – I	wa - ya
U – ZI	wa- za
I – I	ya - ya
U – U	wa - wa
U – YA	wa - ya
YA – YA	ya - ya

I – ZI

ya - zi

KU

kwa - kwa

PAKUMU

pa – pa , kwa – kwa, mwa - mwa

Tamrithi mufti uk 246

Kusikiliza na kuongea: methali

Methali ni utungo wa kisanii wenye maana fiche

Kueleza hatua ya kufafanua methali

Maana ya juu

Maana ya ndani

Matumizi

Kueleza maana ya methali pamoja na matumizi

Mufti uk 246-248

Kuandika: shairi

Shairi ni utungo wa kisanii wenye mahadhi

Mambo ya kuzingatia

Aina za mashairi

) Tathmina

) Tathnia

) Tathlitha

) Tarbia

) Takhmisa

) Tasdisa

) Utenzi

) Ngonjera

Nyingine

) Vina

) Mizani

) Mleo

-) Kibwagizo/kipokeo/kiitikio
-) Malenga
-) Manju
-) Ukwapi
-) Utao
-) Mwandamizi
-) Mshororo
-) Ubeti
-) Mloto

Msamiati: teknolojia

Kutaja vitu vinavyohusu teknolojia

Kueleza faida na madhara ya teknolojia

Mifano

-) Tarakilishi
-) Rununu
-) Mtandao
-) Tovuti
-) runinga
-) Arafa
-) Kipepesi
-) Baruameme
-) Kambarua
-) Winchi
-) Kiyoyozi
-) Pangaboi
-) Mawimbi

Tathmini uk 250

SURA YA TISA

Ufahamu: ujambazi utakoma

Kuchambua picha kitabuni

Kusoma taarifa kwa sauti

Kueleza matumizi na maana ya maneno magumu

Kutunga sentensi kwa kutumia maneno magumu

Mufti uk 253-254

Sarufi: vielezi

Neno linaloeleza jinsi kitendo kilivyotendeka au kufafanua zaidi kuhusu kitendo

Aina za vielezi

-) Wakati
-) Namna
-) Jinsi
-) Mahali
-) Idadi
-) Vuhusishi
-) Tanakali
-) Takriri
-) Tashbihi
-) Hutumika kwa
-) Lini- wakati
-) Wapi – mahali
-) Vipi – jinsi au namna
-) Kiasi gani- idadi

Mifano

Wakati	mahali	namna
Leo	nyumbani	taratibu
Kesho	darasani	harakaharaka
Juma ijayo	Nairobi	ghafla
Mtondogoo	machoni	kivivu

Tathmini mufti uk 258

Kusikiliza na kuongea: sentensi zenye taksiri

Kueleza maana ya taksiri

Asome sentensi alizokosea mwenyewe

Mufti uk 259

Kuandika: mkato wa maneno

Huhusu nomino pamoja na vimilikishi vyote vitatu

Mifano

Baba + yake _____ babake

Dada + yake _____ dadake

Nyanya + yenu _____ nyanyenu

Shangazi + yake _____ shangaziye

Kaka + yako _____ kakako

Mjomba + yake _____ mjombake

Tathmini mufti uk 260

Msamiati: maana ya misemo

Misemo ni maneno yenya maana fiche

Mifano

Laza damu – zembea

Uma kidole – juta

Kuna kichwa – fikilia

Piga jeki – saidia

Jitolea mhanga – jibidiisha

Kiguu na njia – tembea

Kubali shingo upande – bila ya hiari

Konga raho – kata kiu

Mufti uk 260

SURA YA KUMI

Ufahamu: uwanda wa teknolojia

Waambaje	sina la kuamba
Makiwa	tunayo
Salaam aleikum	aleikum salaam
Maagano	majibu
Alamski	binuru
Usiku mwaka	wa buraha
Ndoto njema	za mafanikio
Lala unono	jaala
Buriani	dawa
Mufti uk 267	

Kuandika: vitawe

Ni maneno yenya maana zaidi ya moja

Watunge sentensi ili kuonyesha tofauti

Mifano

-) Kitalu
-) Hema
-) Vua
-) Shuka
-) Kata
-) Kitara
-) Kipusa
-) Pasi
-) Kanga
-) Mlango
-) Paa
-) Chuma
-) Panda
-) Paji
-) Moto
-) Randa
-) Ota
-) Kaa

Msamiati: misemo

Eleza maana ya misemo

Andika misemo iliyoanzia kwa 'shika'

Ufahamu:unono

Kuchambua picha kwa kitabu

Kusoma taarifa kwa ufasaha

Kueleza maana ya maneno magumu

Kutunga sentensi kwa kutumia maneno magumu

Mufti uk 272-273

Sarufi:viulizi

Maneno yanayotumiwa kuuliza maswali

Mifano

Nani: hutumika katika ngeli ya A – WA kujua cheo, jina , ukoo wa watu

Nini: kujua ni kitu cha aina gani

Hutumika katika ngeli zote isipokuwa ya A - WA

Gani:kujua aina , jamii, hali au tabia

Lini: kiulizi cha siku au wakati

Hutumiwa kutaka kujua kipindi, siku au wakati wa tukio

Wapi:ni kiulizi cha mahali

Vipi:kiulizi cha namna gani

Je ni neno la kuanzisha swali

Ngapi:kuuliza idadi kamili ya vitu , vyombo katika jumla

Pi: kubainisha kati ya nyingi ili kupata khusika au mhusika Fulani mahususi

mufti uk 276

Kusikiliza na kuongea: sauti zenye matumizi mbalimbali ya kiambishi ki

kueleza matumizi ya kiambishi ki

masharti

wakati endelezi

ngeli

kielezi namna

lugha udogo

kiwakilishi

tathmini mufti uk 276-277

Kuandika: sentensi zenye vivumishi sahi

vivumishi ni maneno yanayotumiwa kuelezea zaidi kuhusu nomino

aina za vivumishi

-) A -Uganifu
-) Sifa
-) Pekee
-) Viulizi
-) Idadi
-) Vimilikishi
-) Viashiria

Msamiati: madini

Vito ni madini ya thamani

Mfano

-) Dhahabu
-) Feruzi
-) Almasi
-) Lulu

Kuelezea kunapopatikana madini mengine

-) Shaba
-) Ulanga
-) Yakuti
-) Johari
-) Fedha
-) Chuma
-) Risasi
-) Chokaa
-) Feleji
-) Matale
-) Asberto

Mufti uk 278

SURA YA KUMI NA MOJA

Ufahamu: karamu ya risasi

Kuchambua mchoro kitabuni

Kusoma taarifa ipasavyo

Kueleza maana ya matumizi ya maneno magumu

Mufti uk 283-284

Sarufi: mnyambuliko wa vitenzi

Kunyambua ni kurefusha mwisho wa vitenzi katika hali tofauti

-) Tendeka
-) Tendesha
-) Tendeshwa

Katika kauli ya kutendeka vitenzi humalizika kwa 'ka'

Kitenzi kauli ya kutendeka

Vuka vukika

Sahau sahaulika

Maliza malizika

Bomoa	bomoka
Kula	kulika
Lala	lalika
Lima	limika
Pika	pikika
Soma	someka
Fagia	fagilika

Tathmini mufti uk 285-286

Kitenzi		tendesha	kauli ya kutendeshwa
Lala		laza	lazwa
Pika	pikisha		pikishwa
Kimbia	kimbiza	kimbizwa	
Rudi	rudisha	rudishwa	
Toa		toza	tozwa
Ota		otesha	oteshwa
Oa		oza	ozwa
Soma		somesha	someshwa

Tamrini mufti 287

Kusikiliza na kuongea: sentensi za vitawe

Maneno yenye maana zaidi ya moja

Mifano

-) Jua
-) Meza
-) Mbuzi
-) Kucha
-) Mto
-) Kaa

) Mori
) Ganda
) Randa
) Mlango
) Chura
) Karo
) Paa

Mufti uk 289-290

Kuandika: sentensi

Kusoma sentensi na kuzikosoa

Kusanifisha maneno kama vile

Momonyoko- mmomonyoko

Arthi- ardhi

Njozi mbili – jozi mbili

Ilituishi – ili tuishi

Mufti uk 290

Msamiati: wizara mbalimbali

Wizara ni idara kuuya serikali inayosimamiana kushughulikia maswala au mambo ya nchi au ya kitaifa kwa kuongozwa na waziri

wizara ya fedha

wizara ya mambo za nchi za kigeni

wizara ya afya

wizara ya ugatuzi

wizara yahabari na mawasiliano

wizara ya ardhi

wizara ya biashara na viwanda

wizara ya nishati

wizara ya kilimo

wizara ya barabara, ujenzi na uchukuzi

wizara ya utalii

wizara ya maji

wizara ya mazingira

mufti uk 291-292

SURA YA KUMI NA MBILI

ufahamu: magazeti na majarida

kusoma magazeti na majarida yanayohusu

maswala ya uongozi

mambo ya uchumi na maendeleo

michexo na burudani

maisha ya jamii na maadili

haki za watoto

utunzaji wa mazingira

Mufti uk 295

Sarufi: ukubwa na udogo

Maneno katika hali ya ukubwa huwa ni kukipa kitu ukubwa usio wa kawaida na pia maneno katika hali ya udogo ni kukidunisha kitu kuliko hali ya kawaida

Ngeli pia hubadilika katika hali ya ukubwa na kuwa LI- YA ,na katika hali ya udogo huwa KI – VI

Njia tofauti za kubadili maneno katika ukubwa na udogo no

Kudodosha – mw, ny na kutia j

Mfano

ng’ombe – gombe

Mkono – kono

Ndama – dama

Kudodosha herufi moja na kutia ji

Mfano

Mji – jiji

Kudodosha ki na kutia ji

Mfano

Kisu – jisu

Kuongeza ji bila kudodoa chochote

Mfano

Jicho – jijicho

Kutia j kwa nomino zinazoanza kwa irabu

Mfano

uso – juso

Uta – juta

Msamiati: ukoo/mlango/akraba/ahali

Ni uhusiano wa kinasaba, kiala au kidugu

Mfano

) Mwanyumba	) Mamkwe
) Wifi	) Kivyere
) Mkemwenza	) Mjukuu
) Mкои	) Kitukuu
) Binamu/bintiamu	) Kilembwekeza
) Mwamu	) mnuna
) Bavyaa	
) Mavyaa	
) Mpwa	
) Kilembwe	
) mlungizi	
) Mjomba/hau	
) Mkaza mjomba	
) Shangazi/amati/mbiomba	
) Bankwe	

tathmini mufti uk 301 , KDD 9

INSHA

MUHULA WA PILI

INSHA ZA MASIMULIZI: HUZUNI

Insha humhitaji kuelezea kisa kinachoonyesha huzuni na woga

Insha nyingi huhusu mikasa au masaibu kwa watu

Visawe vya mikasa ni balaa, janga , balaa, baa, visanga

Mikasa yote hutokea kama ajali

Zilizala

Ajali barabarani au angani

Mlipuko wa bomu

Ukame

Maporomoko ya ardhi

Moto

Ugaidi

Yanayozingatiwa

Mahali pa mkasa

Jinsi tukio lilivyotukia

Kushiriki kwako

Uchunguzi na matokeo

Tanbihi : mahali pa tukio – hotelini , mwituni, ofisini, kituo cha mafuta, kiwandani, shuleni, dukakuu, barabarani, ufuoni mwa bahari, chumba cha maabara

Mapambo

Mlipuko – mfyatuko, mwatuko, mngurumo,

Ulikuwa mlipuko wa kuatua moyo/mtima

Kushtua

Kuogofya

Kutisha

Ulikuwa mlipuko wa jiko la gesi/umeme/gari/bomba la mafuta

Kelele: usiahi, unyonge, kamsa, ukwezi, mayowe, ukwenje

Vilio vya –kusinasina, cha shake, kikweukweu

Kwikwikwi

Iwapo ni bomu, moto, ajali ya ndege

Moto ulirindima na kutatarisha majengo

Mabiwi/mashungi ya moto

Mavunde/mawingu ya moshi yalitanda kote

Vukuto la moto liliongezeka badala ya upepo kuvuma kwa hasira/ghamidha/hamaki/ghadhabu

Nilijitoma ndani ya nyumba kuwanusuru

Nahodha hodari haogopi moto

Kwa muda wa bana banua sehemu ile ikawa kama tanuri/joko/jehanamu

Jingo hilo liligeuzwa na kuwa majivu

Moto/nari ilifakamia majengo kama nzi zige wavamiavyo shamba la mihigo

Muda si muda, muda kiduchu, kutia na kutoa, fumbo fumbua, bana banua, kuku kumeza

Punje paka kunawia mate, punda kunawia mavumbi,

Wengine walichomeka kiasi cha kutotambulika

Vilio vilinywea na sauti kuwapwelea

Tulipirikana na kupitana katika juhudi/hekaheka/pilikapilika za kuuputa moto kuwaokoa wahasiriwa

Huzuni

Mikasa kwa jumla

Milio ya ving'ora vya makaradinga ya polisi, ambulensi, magari ya zima moto _____tanda/tamalaki/tawala anga

Manusura/mahututi/majeruhi walipelekwa hospitalini/zahanatini

Walipewa hudum ya kwanza/ya dharura

Wafu walipelekwa mochari/ufuoni/makafari

Paparazi walizuka kama mizuka na kupeperusha picha sawia na matukio

Wanahabari walitangaza matukio ya mkasa redioni/runingani/magazetini

Wengine walisali/walipiga dua zisizoeleweka

Kwa nyota ya jaha/bahati ya mtende/kwa sudi ____wasamaria wema____msalaba mwekundu__wanajeshi____zimamoto____wakasaidia kuokoa

Basi lilipiga danadana na kuanguka bondeni ziwani/baharini

Tulifanya wanguwangu/himahima/chapu chapu/yosa yosa/ hala hala/mwendo wa arubili

Bila shaka tukio hilo halitafutika moyoni/sitalisahau daima dawamu

Nilitamani ardi inimeze mzima mzima

Nilitamani kulia nikacheka nikalia

Machozi yaligoma

Methali

Ngoja ngoja huumiza matumbo

Chelewa chelewa utampata mwana si wako

Fimbo ya mbali haiui nyoka

Heri jirani wa karibu kuliko ndugu wa mbali

Akufaaye kwa dhiki ndiye rafiki

Mbiu ya mgambo ikilia kuna jambo

Mja hakatai wito hukataa aitiwalo

Ajali haina kinga wala kafara

Tahadhari kabla ya hatari

Nahodha hodari haogopi moto

BARUA RASMI

Pia huitwa barua ya kiofisi

Huandikwa kuhusu jambo rasmi

Huandikwa ili

Kuomba nafasi ya kazi

Kuomba nafasi za masomo shuleni au chuoni

Maombi ya msaada kutoka kwa serikali

Kuomba msamaha au radhi

Malalamishi kuhusu jambo Fulani

Barua rasmi ina sehemu zifuatazo

Anwani

Anwani mbili – ya mwandishi na ya mwandikiwa

Anwani ya mwandishi huandikwa tarehe

Kianzio

Sehemu hii huandikwa bwana (BW) au bibi (BI), Mkurugenzi mkuuu, mwalimu mkuu

Mtajo

Ni kichwa cha barua ambacho huashiria lengo au madhumuni kwa ufupi

Kumbukumbu – KUMB

Mintarafu – MINT

Kusudi – KUS

Kuhusu – KUH

Yahusu – YAH

Kichwa cha barua rasmi hupigiwa mstari

Mwili

Huelezea zaidi kuhusu kusudi ya barua na lengo hasa kuandika barua

Mtahiniwa huhitajika kuelezea kuhusu

Elimu yake

Wasifukwani haambatanishi stakabadhi zozote zile

Tanbihi

Insha yoyote ile lazima itimize ukurasa na nusu

Tamati/mwisho

Humalizwa kwa

Wako mwaminifu

Sahihi

Jina

Mtindo wa barua rasmi

SHULE YA MSINGI

YA LIZAR,

S.L.P 93,

NAIVASHA,

NOVEMBA

18, 2015.

MWALIMU MKUU,

SHULE YA UPILI YA ALLIANCE,

S.L.P 2003,

KIKUYU.

Kwa Bwana/Bi – kiano

mtajo-MINT: NAFASI YA KUJIUNGA NA KIDATO CHA KWANZA

mwili

mwaminifu

sahihi

jina

Msamiati

Nina furaha kukuandikia _____

Ninasikitika ninapokuandikia waraka _____

Ningependa kuchukua fursa hii _____

Kwa mujibu wa ilani ____katika gazeti, runinga, mabango

Shule yako imetajwa na kutajika katika ____michezo, elimu, bidhaa bora

Shirika/kampuni imeipa kipaombela swala la_____

Nina nidhamu na taadhima ya hali ya juu

Vyeti vyangu pamoja na wasifu vimeambatanishwa na waraka

Nitakuwa kielelezo dhabiti kwa wenzangu

Nina talanta katika fani ya riadha _____

Ni matumaini yangu kuwa utaupokea waraka huu _____

BARUA YA KIRAFIKI/KIDUGU

Huhusu kupatiana mwaliko, kujuliana hali, kufahamisha au kuarifu kuhusu jambo

Sehemu muhimu za barua hii ni

Anwani ya mwandishi

Huandikwa pembeni kabisa upande wa kulia sehemu ya juu

Huwa na jina la mwandishi , mahali anakoishi, sanduku laposta na tarehe

Kianzio

Hudhihirisha Yule anayeandikiwa

Hubainisha uhusiano wake na mwandishi

Mfano

Kwa mpendwa _____

Kwa mwanangu mpendwa _____

Kwa mpenzi wangu _____

Kwa sahibu/muhibu _____

Utangulizi

Haya ni maamkizi kwa yule anayeandikiwa

Mfano

Pokea salamu – sufufu, furifuri, tolatola

Nyingi kama nyota angani, mchanga

Mimi ni bugeri wa afya

Mzima kama chuma cha pua / ngarange za mvule

Nina buraha na furaha/furaha na bashasha

Nina imana kuwa Mola/Mkawini/Jalali

Nina matumaini kama tai kuwa u buheri wa afya/siha/zihi.rai

Methali

Ama kweli/yakini/waama

Waraka ni nusu ya kuonana

Afya ni bora kuliko mali

Mwili

Sehemu – hii hubeba ujumbe wa mwandishi

Wema – ninaomba unitendee fadhila/jamala

Ninashukuru kwa wema ulionitendea

Utiifu – ninakuhakikishia kwamba nitakuwa na utiifu, nidhamu na bidii

Lengo au azma ya kukuandikia waraka huu ni

Waraka huu ni kukujulisha kuwa

Ningependa kukujuza kuwa

Tamati

Ningependa kutia nanga kwa kukuelezea kuwa _____

Kwa kuwa wasaa umenitia kumbu/muda

Umenipa kisogo, ningependa kutia kitone

Ninakunja jamvi kwa msemu usemao _____

Kalamu yangu inalilia wino _____

Ndimi mzazi wako _____

Wako wa moyoni _____

ni wako mpendwa _____

Ndimi mwana wako mpendwa _____

Sampuli

BIDII FAULU,

S.L.P 93,

NAIVASHA.

18-11-2015

Kwa sahibu yangu, fundi msanifu ,

Utangulizi _____

Mwili

Hatima

Ni mimi wako,

la mwandishi

Jina

INSHA ZA MASIMULIZI – FURAHA

Furaha inaweza kutokana na matukio mbalimbali kama vile

Sherehe –harusi

Siku ya kuzaliwa

Mahafali

Siku kuu ya krismasi

Kwenda ughaibuni

Matokeo mazuri ya mtihani

Mada

Siku ya siku

Akidi ya kufana

Sherehe ya kukata na shoka

Siku ya ndovu kumla mwanawe

Shamrashamra za _____

Msamiati na mapambo

Maua ya kila nui/ainati – asmini ,mawaridi afu, nangisi

Ukumbi wa mahema , jumba kubwa ,uwanja

Vipasa sauti/mikrofoni –vilihinikiza /sheheni

Muziki wa kuongoa ongoa ulitamalaki katika anga

Vyakula – mapochopocho/maakuli yaliyotishia kuangusha meza

Vinywaji vya kila jamii yalipenyeza kisirisiri

Mkalimani/mtarijumani alitafsiri haya yote

Kiume – mtanashati

Kike – mlibwede, spoti , mrembo kama mbega

Binti alikuwa mrembo mithili ya hurulaini aliyeasi/toka peponi

Alitembea kwa mwendo wa dalji/mwendo wa twiga wa savanna

Mwanaume mrefu njorinjori /mrefu kama unju/weusi kama kaniki

Udohoudoho , chipsi, bisi, kripsi

Waja walisakata rumba/dansi/tibwirika kwa miondoko

Msafara /mlolongo wa mashangingi

Walikula kiapo/yamini/vishana pete huku shangwe

Walipigana pambaja

Pofushwa na vimulimuli vya wapiga picha

Waja walijaa furifuri

Ilikuwa dhahiri shahiri kuwa ningefua dafu

Nilidamka wanguwangu kwa kuubwaga mgolole wangu na kuanza hamsini zangu

Kuche kusiche hatimaye kulikucha

Amka bukrata kichea

Niliamka asubuhi ya Mungu

Waja walisalimiana kwa furaha na farahani

Furaha sufufu ilinitinga si kidogo

Vyakula vya kunoga na kuhomolewa viliandaliwa na wapishi wajuji

Vicheko vilipamba moto jari moja

Watu walichangamka na kukaramka kwa bashasha

Nilivalia meli zangu mpya zilizometameta kama mbalamwezi

Utamu wa malaji ungemfanya mtu kuramba viwiko vya mkono

Methali

Hauchi hauchi huwa

Hayawi hayawi huwa

Siku njema huonekana asubuhi

Baada ya dhiki, faraja

Mtu ni watu

Mgaagaa na upwa hali wali mkavu

Tashbihi

Shirikiana kama kinu na mchi, kiko na digali, soksi na kiatu

Lazima kama ibada

Kawaida kama sharia

Bidii kama mchwa ajengaye kichuguu/kishirazi/kidurusi

Bidii za msumeno ukerezao mbao

Bidii ni duduvule agatoye gogo la mti

INSHA ZA MJADALA – TEKNOLOJIA

Huhusu mazungumzo juu ya mada Fulani

Mfano:

Maisha ya mashambani ni bora kuliko y mjini

Teknolojia ina madhara mengi kuliko faida

Huhitaji mtahiniwa kuunga mkono hoja moja na kasha kuipinga katika aya inayofuata au kuunga mkono na baadaye kuzipinga hoja zake

Insha hii huwa na

Mada

Utangulizi

Mwili

Tamati

Mada huandikwa kwa herufi kubwa kulingana na swali

Utangulizi huhusu kufafanua mada na kutolea mifano

Mwili huhitaji kufafanuliwa kwa hoja

Kila hoja iwe katika aya yake

Hitimisho mtahiniwa huhitajikakutoa changamoto au ushauri

Insha hizi hutumia viunganishi vya kuongezea

-) Licha ya
-) Aidha
-) Fauka ya
-) Zaidi ya
-) Pia
-) Isitoshe
-) Mbali na
-) Hali kadhalika

TEKNOLOJIA

Maarifa ya kisayansi yaliyowekwa katika matumizi ya vyombo, vifaa na mitambo ya aina mbalimbali

Teknolojia hutumika katika

Mitambo

Zana

Vyombo vya usafiri

Kilimo

Ufundi

Njia za mawasiliano

Umuhimu wa teknolojia

Utafiti wa kisayansi

Kurahisisha kazi

Elimu

Kilimo na ufugaji

Michezo na mashindano

Biashara

Usafiri

Mawasiliano

Usalama

Usafi wa mazingira na afya ya mwili

Mawasiliano

Vyombo vya mawasiliano kama tarakilishi, redio , televisheni na redio hutumika

Hutupasha habari

Hutuepusha na maafa

Kuelimisha

Methali

Kipya kinyemi ingawa kindonda

Kiingiacho mjini si halali

Utafiti

Wataalamu wamegundua dawa za ndwele

Mashine/mitambo ya kurahisisha kazi

Mambo ya kuchunguza hali za anga

Dawa za kuzuia mimba

Ukiona vyaelea jua vimeundwa

Elimu

Vyombo na vifaa vingi hutumiwa shuleni

Matumizi ya mtandao

Kanda za video

Methali

Elimu ni bahari

Elimu ni taa gizani

Mali bila daftari hupotea bila habari

Usalama

Zana za vita hutumiwa kutulinda dhidi ya maadui

Donge nono pia hupatikana baada ya kuuza vibifaa

Methali – tahadhari kabla ya hatari

Kilimo na ufugaji

Pembejeo- mbegu, mbolea, dawa

Mashine za kulimia na kupulizia dawa

Ghala za kuhifadhi mazao

Methali – tembe na tembe huwa mkate

Usafiri

Vyombo vya majini, nchi kavu, angani

Huenda kwa kasi

Huokoa wakati

Methali – ngoja ngoja huumiza matumbo

Madhara ya teknolojia

Huleta maradhi

Huleta maafa

Mmonyonyoko wa adabu/maadili

Huleta uzembe kwa wanafunzi

Punguza nafasi za kazi

Kuiga tabia mbovu kwa vijana

Vita

METHALI ZA KUTOHADAIIKA

Chanzo cha matatizo

Alipovunja ungo/baleghe

Alipovuka kizingiti cha lango la shule, chuo kikuu _____ maisha yake yaliingia ufa

Alopowachagua marafiki vichwa maji/nyamafu _____

Alianza kujipalia makaa kama chachandu pweza

Mambo yalianza kumwendea tenge/shote/shoro/mvange/msobe msobe/upogo upogo

Kufilisika – hana be wala te , hana kazi wala bazi/hana hanani, fukara fukarike

Kushikwa – kuhaha na kugwaya, kutweta na kuhema, pumzi juu juu

Alitamani dunia ipasuke na kummeza mzima mzima

Kamasi ilimtonatona puani kama matone ya mvua

Alinaswa/tiwa vituku/pingu/lishwa kalenda

Aibu – shikwa na haya/soni

Iva uso

Vunja uso

Kichwa kifuani kama kondoo

Teseka – alikula mumbi/mavi/kwata

Alifunzwa na ulimwengu usiokuwa na huruma

Kitumbua kiliingia mchanga

Alitekwa bakunja/pubazwa na _____

Urembo/fedha/sura/jamali

Vipokezi vya methali

Yakini_____

Taibu_____

Ama kweli_____

Chambilecho wahenga_____

Wahenga na wahenguzi_____

Nakubaliana na wazee wa kale_____

ULANGUZI WA DAWA ZA KULEVYA

Utekaji nyara

Mapambo

Uzuri wa siku/mtu – siku ilikuchja vizuri/upepo mwanan

Umande ulimeremeta metumetu kama nyota angani

Ndege walikorokocha na kughani lahani nzuri

Nwele zake za nyufa., kiuno cha nyigu, meno ya mchele, pangika kama lulu

Sauti nyororo kama ya ninga/mwewe/kinanda/hurulaini wa peponi

Mwendo wa dalji/twiga wa savanna

Kutosikia nasaha

Juhudi zangu za kumwonya/kumnasihi _____

Ziligonga mwaba/paramia mwamba/ambulua pang'anda/tupwa kapuni

Udekezaji – alimwengaenga/alimlea kwa tunu na tamasha

Kumwasa motto kulikuwa jambo tukizi/nadra/dimu

Akawa haskii la mwadhini wala la mteka maji msikitini

Akatia maskio komango/nta/pamba

Kuwa sikio la kufa lisilosikia dawa/cha kuvunja ambacho hakina rubani

METHALI ZINAZOONYA KUHUSU TAMAA NA UZURI WA NJE

Tamaa

Hamu kubwa ya kupata kitu, jambo, au hali Fulani

Visawe – uchu, ashiki, shauku, hamu, ari, nia, hanjamu, nyege, ukware, ghaidhi, raghba

Methali za tamaa

Tamaa mbele mauti nyuma

Mkamia maji hayanywi, akiyanywa humsakama koo

Mwenye pupa hadiriki kula tamu

Mpanda farasi wawili hupasuka msaba/mwaranda

njia mbili zilimshinda fisi

Mwangata mbili moja humponyoka

Mchovya asli hachovyi mara moja

Mtaka yote hukasa yote

Usiache mbachao kwa msala upitiapo

methali za uzuri wa nje

Uzuri wa mkakasi ndanikipande cha mti
Sihadaike na rangi tamu ya chai ni sukari
Nyumba nzuri si mlango, ingia ndani
Kikulacho ki nguoni mwako
Ibilisi wa mtu ni mtu
Uzuri wa kuya ndani mabuu
Vyote viowevu si maji

Maudhui

Marafiki hadaa – ndumakuwili/mzandiki
Kutoaminiana katika ndoa
Ahadi za uongo – mchezo wa karata
Urembo ambao ni handaa

INSHA YA HOTUBA

Hotuba nin maelezo yanayotolewa ili kupitisha ujumbe Fulani
Anayetoa hotuba huitwa katibu
Umati unaosikiliza huitwa hadhira
Huanza kwa mlahaka/salamu kwa kutambua vyeo kuanzia wa juu mpaka wa chini , sababu ya mkutano
Alama za kunukuu hutumiwa
Hotuba inaweza kuwa ya
Mwanafunzi akihutubia shuleni
Mwalimu

Mwalimu mkuuu wa wazazi shuleni

Daktari au afisa wa afya

Rais wakati wa maadhimisho ya mashujaa

Wazirin wa usala, afya na ugatuzi

Mfano wa utangulizi

“mgeni wa heshima, mkuu wa elimu gatuzini, mkaguzi wa elimu, mwenyekiti na maafisa wa elimu na wanafunzi, hamjambo?

‘Mwalimu mkuu, naibu wa mwalimu mkuu, walimu wenzangu, viranja na wanafunzi, sabalkheri?

Mapambo

ninazo bashasha/furaha/buraha

Nimesimama kidete/tisti/imara kama chuma

Cha pua/ngarange za mvule/kiini cha mpingo

Nitawandondolea hoja zangukuanzia utando hadi ukoko,shinani hadi kileleni

Rejelea hadhira mara kwa mara – nanyi, enyi wazazi, nasi wanafunzi

Tamati

Ningependa kutia kitone/nanga/kukunja jamvi kwa msemo usemao _____

Ninawamiminia shukrani tolatola/fokofoko

Kwa kutulia kama maji mtungini/maziwa kitomani

Kwa kuwa lililo na mwanzo halina budi kuwa na mwisho

Ninawatakia Baraka njema za Mualana/ninawatakia mbawazi za mkawini mbingu

DAWA ZA KULEVYA

Ni kitu chochote kinachoathiri fahamu za mwili na afya ya mja

Mifano

-) Kokeini
-) Mandraksi
-) Bangi
-) Ganja
-) Miraa au mirungi
-) Tumbako

Athari za dawa za kulevya

Kuvuruga akili

Mtumiaji hugeuka na kuwa mkia wa mbuzi/juha/kalulu

Kupata ujasira bandia

Mja huwa katili

Hujiingiza katika visanga kama wizi

Hudhuru afya

Mhasiriwa kama ng'onda/kimbaumbau mwiko wa pilau

Sura huumbuka na kusawijika

Husababisha saratani

Kuenea kwa magonjwa ya zinaa

Methali

Kinga ni bora kuliko tiba

Tahadhari kabla ya hatari

utovu wa nidhamu

watumiaji husheheni matusi

hutabawali kadamnasi

kuvalia mavazi mafupi

methali

mwacha mila ni mtumwa

usiache mbachao kwa msala upitao

kuzorota kwa uchumi

mtu binafsi hutumia njenje zote

watoto hawatimiziwi mahitaji

filisha mja- akabaki hana mbele wala nyuma

uchumi wan chi huzorotabaada ya kutumia pesa kuwatibu wahasiriwa

husababisha uraibu

huleta wizi

husababisha uzembe

madereva kusababisha ajali

kupata magonjwa